

Investigation and analysis of some linguistic views of Imam Bakhsh Sahbai's: A Focus on *Sharh-i-Se Nathr-i-Zuhuri*

Mehdi Bagheri^{1*}
Muhammad Khakpur²
Mohammad Mehdipur³

Abstract

A work of art is a different way of looking, and this artistic attitude is manifested in linguistic functions. The use of linguistic elements also reflects the artistic attitude of the artist; In the sense that the author makes his work eloquent, eloquent fluent and effective by using artistic language. In the present descriptive-analytical research, we have tried to read the new elements of the book "*Sharh-i-Se Nathr-i-Zuhuri*", which represents the critique of the emerging linguistics of the nineteenth century in the subcontinent. New elements such as the difference of words based on the difference of vowel and consonant, substitution of the substitute, the agreement of the people in the subject of vocabulary. The main purpose of this research is to discover and introduce these new linguistic elements that have been discussed in the field of linguistics of the Sahbai period. The achievements show that the commentator was able to maintain the connection between the three basic elements of the author, the text and the audience in the description of the work and to observe the scientific standards of linguistics that were still developing. He was also well able to follow the linguistic issues of his period, according to the scientific principles and standards of his time in his works. Scientific re-reading of the linguistic views of Sahbai and his contemporaries can be effective for the audience in understanding the literary works of this period, poetry, prose research and, as a result, enriching the capacities of linguistic criticism.

Keywords: Sahbai, Subcontinent, Linguistic Criticism, Similarity of languages, Substitution of the substitute.

---

* 1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, Tabriz University, Tabriz, Iran.

(Corresponding Author: bagheri1387@gmail.com)

2. Assistant Professor in Persian Language and Literature, Tabriz University, Tabriz, Iran.
(khakpour@tabrizu.ac.ir)

3. Professor in Persian Language and Literature, Tabriz University, Tabriz, Iran.
(Mohammad.Mahdipur@gmail.com)

1. Introduction:

Sharh Seh Nasr Zohouri is one of the most important works of Imam Bakhsh **Sahbaie** in the field of Sharh Artistic texts, in the subcontinent. It has a special place in the field of linguistics, rhetoric and literary criticism. The purpose of writing this book was to answer the scientific needs of the subcontinent's educational society of the 18th century. In this work, the commentary with the adoption of a scientific method commensurate with its nature and with the consideration of the type of text and the level of the audience in explaining new linguistic issues that were being developed in that age.

2. Theoretical framework

Many of the linguistic discussions that later took place in the western part of the world and became known as linguistics, have come in the books and dictionaries of the Persian language and some of the commentaries on the prose and poetry of the writers of this period. Among the main issues that have been discussed and explained in these works are categorizations of Persian language, number of alphabetic elements, pronunciation and movement of letters, place of articulation and attributes of the letters, the difference between "Dal" and "Zal", and different dialects of Farsi and Persianization. One of the other interesting and thought provoking things in all these works is the debates and arguments of Iranian literary immigrants to India and scholars of language and critics with Indian scholars who have been studying Persian and investigating texts of Persian poetry and prose.

The discussion of the similarity of languages among critics of the subcontinent, especially Sahbaei, is more closely related to Saussure's statements. According to Ferdinand de Saussure, in his book *Course in General Linguistics*, linguists believe in the existence of Indo-European, Semitic, and Bantu language families. The languages associated with these families can be compared to each other and in some cases they reveal much broader and older kinships.

Seraj Aldin Ali Khan Arzu, scientifically, introduced this issue of the similarity of languages and other substitution of the substitute in his Muthmir treatise, and the more practical form of these linguistic theories became more apparent in Sahaba'i's commentaries. In the West, too, linguists such as William Jones paid attention to these linguistic issues of the subcontinent writers, to these lexical commonalities, and to the similarity of the Persian and Indian languages, and formed their scientific arguments accordingly.

"Substitution of the substitute" is a new topic in the linguistics of that period, the roots of which can be found in Arabic syntax. An exchange is a type of exchange in which a word is turned into a word once and it is transformed into another word. Arzu calls this case "substitution of the substitute". Sahbai, through exploring the "Se Nathr-i-Zuhuri", based on his accumulations from

Khan Arezoo and Arabic syntax, has found examples of exchange and has studied and explained etymology of these examples.

3. Methodology

To find the answers to the questions of this paper, descriptively-analytically, we have examined the evidence in "Sharh-i-Se Nathr-i-Zuhuri".

4. Results & Discussion

- Sahaba'i, in the discussion of similarity of languages, in contrast to Khan Arzu, has considered the etymology of words, and besides their pronunciation and meanings.
- substitution of the substitute is a new topic in linguistics, it's root can be found in Arabic syntax.

5. Conclusions & Suggestions

- After Khan Arzu, Sahaba'i was one of the most important and influential figures in development of linguistics in the subcontinent, who was able to study literary works, based on his grace and taste.
- The practical aspect of Arzu House's linguistic theory is more visible in Sahbaei's explanations.
- Sahaba'i, in description of the trilogy, has paid special attention to explaining the words, so that he has shown the similarity and homogeneity between Sanskrit and Persian, Arabic and Hindi languages in the form of language agreement and exchange. These are the distinguishing elements of this description in comparison to other explanations.

Select Bibliography

- Arzu of Akbar Abadi, S. 1991. *Muthmir, with the introduction and correction of Reyhaneh Khatun, a pre-verification of Abol al-Sadiqi*, Pakistan. [in Persian]
- Rampouri, Najm al-Ghani Khan Sahib, 1919. *Nahjoladab*, Lucknow, Nawal Kishore. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, M.R. 2006. *poetry in the influx of critics of literary criticism*, Tehran, Soroush. [in Persian]
- Sahaba'i Dehlavi Molavi, Imam Bakhsh, 1906. *Sharh-i-Se Nathr-i-Zuhuri*, Lucknow, Nawal Kishore. [in Persian]
- Sahaba'i Dehlavi Molavi, Imam Bakhsh, 1978. *Kulliyati-i-sahbai*, First Volume, collected: Secretary of Dindialy Kanpur, Nizāmī Publications. [in Persian]
- Fotouhi Rudmajani, M. 2006. *Fantasy Criticism: A Study of Indian Literary Criticism Perspectives*, Tehran: Sokhan Publications. [in Persian]
- Mojtabaei, F. 2019. *Hindi syntax and Arabic syntax*, Tehran: Karnameh Publications. [in Persian]

Hashemi, M. 1996. Evolution of Persian Prose on the Subcontinent in the Late Timurid, Islamabad: Iran and Pakistan's Research Center for Persian Language. [in Persian]

How to cite:

Bagheri, M., Khakpur, M. & Mehdipur, M. 2021. "Investigation and analysis of some linguistic views of Imam Bakhsh Sehabai's: A Focus on Sharh-i-Se Nathr-i-Zuhuri". *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*, 2(12): 217-241. DOI:10.22124/plid.2022.20659.1558

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

بررسی و تحلیل برخی از دیدگاه‌های زبانی امام‌بخش صهبایی با تکیه بر شرح سه نثر ظهوری

محمد مهدی پور^۳ محمد خاکپور^۲ مهدی باقری^۱

چکیده

اثر هنری دیگرگونه نگرستن است و این نگرش هنری در کارکردهای زبانی آشکار می‌گردد. بهره‌گیری از عناصر زبانی نیز، نشانگر نگرش هنری هنرمند است؛ به این معنا که نویسنده با به‌کارگیری زبان هنری اثرش را فصیح و بلیغ و تأثیرگذار می‌کند. در پژوهش پیش رو به روش توصیفی-تحلیلی سعی کرده‌ایم به خوانش عناصر تازه کتاب «شرح سه نثر ظهوری» که نماینده نقد زبان‌شناسی نوظهور قرن نوزدهم میلادی در شبه‌قاره است بپردازیم؛ عناصر تازه‌ای چون اختلاف لغات براساس اختلاف مصوت و صامت، بدل‌البدل نوع تازه‌ای از ابدال، توافق‌اللسانین در مبحث لغت. هدف اصلی این پژوهش، کشف و معرفی این عناصر تازه زبانی است که در حوزه زبان‌شناسی دوره صهبایی مطرح بوده‌است. دستاوردها گویای این است که شارح به‌خوبی توانسته در شرح اثر، ارتباط بین سه عنصر اساسی پدیدآورنده، متن و مخاطب را حفظ و موازین علمی زبان‌شناسی را که هنوز در حال تکوین بوده، رعایت کند. همچنین او به‌خوبی توانسته‌است مسائل زبانی دوره خود را طبق اصول و موازین علمی روزگار در آثار خود پی بگیرد. بازخوانی علمی آرای زبانی صهبایی و معاصرانش می‌تواند برای مخاطب در ادراک آثار ادبی این دوره، شعرشناسی، نثرپژوهی و در نتیجه، غنابخشی به ظرفیت‌های نقد زبانی مؤثر افتد.

واژگان کلیدی: صهبایی، شبه‌قاره، نقد زبانی، توافق‌اللسانین، بدل‌البدل

✉ Mehdi.bagheri1387@gmail.com khakpour@tabrizu.ac.ir Mohammad.Mahdipour@Gmail.com	۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. (نویسنده مسؤول) ۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. ۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

۱- مقدمه

«شرح سه‌نثر ظهوری» یکی از مهم‌ترین آثار امام‌بخش صهبایی در حوزه شرح متون منشور فنی در شبه‌قاره محسوب می‌شود که جایگاه ویژه‌ای در حوزه زبان‌شناسی، بلاغت و نقد ادبی دارد. هدف از تألیف این کتاب، پاسخ‌گویی به نیاز علمی جامعه آموزشی شبه‌قاره در قرن ۱۸ میلادی بود. موضوع کتاب شرحی بر دیباچه نوری، گلزار ابراهیم و خوان خلیل ظهوری ترشیزی است که خود نویسنده در این باره می‌گوید: «این تحقیق ثمره فکر صهبائی است که به عطیه حق جل جلاله ذخیره دامن اندیشه‌اش گشت الحمد لله علی ذلک ثم الحمد لله علی ذلک» (صهبایی، ۱۹۰۶: ۲۷).

گویا پیش از صهبایی شارحین دیگری همچون عبدالرزاق یمینی، فقیرالله قادری، غلام جیلانی رامپوری، عبدالرزاق بن محمد اسحاق حسینی و نشور به شرح سه‌نثر ظهوری اقدام کرده‌اند که هیچ‌کدام از این شروح نتوانسته‌است نیاز علمی مبتدیان زبان فارسی در شبه‌قاره را برآورده کند.

امام‌بخش صهبایی با آگاهی کامل از این کاستی‌ها، اقدام به شرح دوباره این اثر نمود؛ درحالی‌که تمامی نسخ و شروح اثر مذکور را پیش رو داشت.

مردم شبه‌قاره تا چندی پیش، فارسی را در زندگانی روزانه به کار می‌بردند و آن را از جهات مختلف مطالعه می‌کردند و درباره آن کتاب‌های بالارزش می‌نوشتند. علاوه‌بر دواوین شاعران و آثار منشور نویسندگان، صدها کتاب در زمینه دستور زبان، لغت، شرح و فرهنگ به رشته تحریر درآمده‌است که بعضی از آنها مطالب مفید زبان‌شناسی هم دارند. «شرح سه‌نثر ظهوری» یکی از آثاری است که شارح با اتخاذ روش علمی متناسب با ماهیت آن و با در نظر گرفتن نوع متن و سطح مخاطبان به تبیین مسائل نوین زبان‌شناسی پرداخته که در عصر وی در حال تکوین بود. جوهره اصلی نظریه‌های صهبایی، نقد زبان‌شناسی است؛ حتی دیدگاه‌های او در حوزه نقد ادبی نیز تحت تأثیر عناصر زبانی قرار گرفته‌است.

زبان و ادب فارسی، حلقه اتصال مراودات فرهنگی، علمی و سیاسی دو سرزمین ایران و هند قلمداد می‌شود. در سده ۱۸ میلادی / ۱۲ قمری، برخی از ادبای بزرگ شبه‌قاره هند با تألیف آثاری در برخی از حوزه‌های ادبی از قبیل نقد ادبی و بلاغت توانستند هویتی مستقل به زبان و ادب فارسی ببخشند و این هویت را بر مبنای اصول علمی زبان‌شناسی و بلاغت و لغت پی‌ریزی کنند. بسیاری از مباحث زبان‌شناسی که بعدها در مغرب‌زمین نشوونما یافت و

به صورت علم زبان‌شناسی شناخته شد، در کتب لغت و دستور زبان فارسی و بعضی از شروح متون منثور و منظوم ادیبان این دوره آمده است. محمد معین (۱۳۳۴: ۷۱-۷۳) در مقدمه‌ای که بر برهان قاطع نوشته، فهرستی شامل ۲۰۲ فرهنگ را درج کرده است که همه در هند تألیف شده‌اند. در این فرهنگ‌ها به جز سه فرهنگ جهانگیری، برهان قاطع و فرهنگ رشیدی به مباحث زبان‌شناسی اشاره‌ای نشده است.

بنابه تحقیق حاج‌سیدجوادی (۱۳۱۲: ۲۰۰)، «عبدالصمد ملتانی اولین دستور فارسی را در سال ۱۱۱۱ ق نوشت. هر چند دستور، امروز یکی از شعبه‌های مهم زبان‌شناسی است، اما در آن دوران این رویه هنوز جا نیفتاده بود و فقط در چند اثر دستوری نکات زبان‌شناسی یافت می‌شد: رساله عبدالواسع، نوشته ملا عبدالواسع هانسوی؛ گلزار دانش، نوشته نوازخان؛ جواهر الحروف، اثر تیک چند بهار؛ نهج‌الادب نجم‌الغنی رامپوری؛ نهرالفصاحت محمدحسن قتیل و ... مسائلی دستوری که در این آثار بحث شده است عبارتند از: تقسیم‌بندی‌های زبان فارسی؛ تعداد حروف تهجی؛ تلفظ و حرکات حروف؛ مخارج و صفات حروف؛ اختلاف دال و ذال و لهجه‌های مختلف فارسی و تفریس. از مباحث حیرت‌آور و تأمل‌برانگیز در همه این آثار جدال و کشمکش ادبای ایرانی مهاجر به هندوستان و آشنا به زبان با عالمان و ناقدان هندی است که زبان فارسی را بر اثر مطالعه و غور در امهات متون نظم و نثر فارسی فراگرفته بودند. در حوزه زبان‌شناسی و ادبیات، در آثاری که در شرح متون منظوم و منثور در این روزگار به نگارش درآمده است، نکات ارزشمندی یافت می‌شود که در پژوهش‌های حال حاضر کمتر به آن پرداخته‌اند. یکی از این آثار شرح نثر ظهوری نوشته امام‌بخش صهبایی است. امام‌بخش صهبایی از ادیبانی است که توانست در کنار بزرگانی چون سراج‌الدین علی‌خان آرزو، غلام‌علی آزاد بلگرامی و منیر لاهوری نقش تأثیرگذاری در شبه‌قاره داشته باشد.

رساله «شرح سه نثر ظهوری ترشیزی» از آثاری است که در کنار اهمیت در حوزه بلاغت و نقد ادبی، از جنبه زبانی هم ارزش والایی دارد. صهبایی در این شرح با توانمندی و دقت بالای علمی ارتباط سه عنصر اساسی پدیدآورنده، متن و مخاطب را حفظ و موازین علمی زبان‌شناسی را که هنوز در حال تکوین بوده، رعایت کرده و مسائل زبانی دوره خود را، طبق اصول علمی آن زمان واکاوی کرده است. آرای صهبایی در حوزه زبان و زبان‌شناسی براساس نظریات زبانی خان‌آرزو شکل گرفت و شیوه عملی نظریات خان‌آرزو، در شروحي که صهبایی نوشته، به وضوح دیده می‌شود. توافق‌السانین از برجسته‌ترین مصادیق این ادعا به شمار می‌رود.

توافق‌لسانین در آرای ناقدان شبه‌قاره، به‌ویژه صهبایی با گفته‌های سوسور قرابت بیشتری دارد. به گفته فردینان دو سوسور زبان‌شناسان اعتقاد به وجود خانواده‌های زبانی هندواروپایی، سامی و بانتو و ... دارند. زبان‌های مرتبط با این خانواده‌ها می‌توانند با یکدیگر مقایسه شوند و در برخی موارد خویشاوندی‌های بسیار گسترده‌تر و کهن‌تر را آشکار سازند. به عقیده سوسور «مقایسه همیشه امکان‌پذیر و سودمند است و نه تنها در زمینه ساختمان دستوری و الگوهای کلی بیان تفکر، بلکه در دستگاه آوایی نیز می‌تواند استفاده شود» (سوسور، ۱۳۹۶: ۲۸۳).

امروزه شکی در قرابت زبان فارسی و هندی نیست. «در اواخر قرن هیجدهم، ویلیام جونز انگلیسی، قاضی یک محکمه انگلیسی در هندوستان، که قبلاً با زبان لاتین، یونانی و زبان ایران باستان آشنایی داشت، به مطالعه زبان سنسکریت پرداخت. وی با مقایسه و سنجش ساختمان اصوات و واژگان این زبان‌ها متوجه رابطه خویشاوندی آنها گشت و در سال ۱۷۸۶ در انجمن آسیایی کلکته، طی یک سخنرانی اعلام کرد که زبان سنسکریت از زبان‌های لاتین و یونانی وسیع‌تر و کامل‌تر است و با توجه به ویژگی‌های زبانی هر سه و نیز زبان فارسی باستان و اوستایی می‌توان دریافت که این زبان‌ها از حیث ریشه لغات و نیز صور دستوری قرابت فراوانی دارند و همه آنها دارای ریشه و سرچشمه‌های مشترک هستند و بعضی زبان‌های دیگر قاره اروپا نیز با این زبان‌ها هم‌خانواده و هم‌ریشه‌اند» (باقری، ۱۳۹۶: ۲۹).

با مطالعه و تأمل در کتاب مثمر، اثر ارزنده سراج‌الدین علیخان آرزو و بعد از آن شروح صهبایی چون شرح سه‌نثر ظهوری باید اعتراف کرد که این ادیبان پیش‌تر از ویلیام جونز انگلیسی به این اشتراکات لفظی و قرابت زبان فارسی و هندی پی برده‌اند. مؤلف رساله مثمر در این زمینه گوید: «توافق زبان هندی و فارسی با آن همه کثرت اهل لغت چه فارسی و چه هندی و دیگر محققان به این فن متوجه نشده‌اند الا فقیر، آرزو» (آرزو اکبرآبادی، ۱۹۹۱: ۲۲۱). و حتی نظریه زبان‌های هندواروپایی سر ویلیام جونز در غرب تحت تأثیر این نظریه زبانی خان آرزو شکل گرفته‌است» (آنتونی، ۱۳۷۳: ۶۳).

دیگر اصطلاح جدید مرتبط با حوزه زبانی در این اثر صهبایی اصطلاح «بدل‌البدل» در بحث ابدال است که ضرورت بررسی آن در یک مقاله احساس می‌شود.

اگرچه کتاب سه‌نثر ظهوری ترشیزی و شرح صهبایی در زمانه خود اثری مشهور بود، در نقد زبانی و ادبی امروز بسیاری از ویژگی‌های آن برای اهل ادب شناخته نیست. از این‌رو، دو سؤال اساسی تحقیق حاضر این است:

۱- چه عناصر زبانی باعث تمایز این اثر از آثار دیگر آن دوره گردیده‌است؟

۲- روش صهبایی در تحلیل زبان شعر بر چه اساسی استوار است؟

برای یافتن پاسخ عناصر زبان اساس قرار گرفته و به روش توصیفی-تحلیلی بررسی شده‌است. هدف اصلی پژوهش، شناساندن هنر و نبوغ بالای صهبایی و پیشاهنگی او در مباحث زبان‌شناختی و ادبی دوران خود بوده‌است.

۲- پیشینه پژوهش

تاکنون پیرامون توافق زبان فارسی و هندی در آثار خان‌آرزو مقالاتی به اختصار تدوین شده‌است که بایسته نقد است: مقاله‌ای از رویندر گارگش ترجمه مهدی رحیم‌پور در ۱۳۹۰ با عنوان «دیدگاه‌های زبان‌شناختی مثنی خان‌آرزو» در مجله مزدک‌نامه به چاپ رسیده‌است. گارگش (۱۳۹۰:۶۶۲) در این مقاله بدون ذکر شواهد از آثار خان‌آرزو بیان می‌دارد که «خان‌آرزو از جمله نخستین کسانی بود که میان دو زبان مثل زبان فارسی و سنسکریت، متوجه شباهت‌هایی شد. به دلیل وجود بسیاری از شباهت‌های دستوری میان این دو زبان، وی آنها را زبان خواهر، دانست». وی تنها به معرفی خان‌آرزو و ذکر ساختار کلی کتاب و توضیحی مختصر برای بعضی از فصول آن اکتفا کرده‌است و انتظار دارد خان‌آرزو چون زبان‌شناسان امروزی، از روی شواهد و قرائن نتایج کلی و عام استنتاج کند؛ ریحانه خاتون مقاله‌ای در مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران‌شناسی در ۱۳۸۲ دارد که در آن بسیار مختصر درباره اشتراک چند واژه در زبان فارسی و هندی سخنانی ذکر کرده. او در این مقاله بیشتر به اشتباهات خان‌آرزو در توافق فارسی و عربی توجه داشته‌است؛ تحقیقات و مقالات مهدی رحیم‌پور درخور توجه و تأمل است. وی در ضمن مقاله‌ای با عنوان «دیدگاه‌های آواشناختی سراج‌الدین علی خان‌آرزو براساس رساله مثنی» در مجله آیینة میراث در ۱۳۸۷، به‌طور ضمنی و در حد اشاره، توافق لسانین را متذکر شده‌است و همچنین تنها منبع پژوهشی درمورد «بَدَلُ الْبَدَل» است. نویسنده مقاله، فقط در حد اشاره و به ذکر دو مثال و تحلیل آن دو نمونه اکتفا کرده. وی در مقاله «زوایدالفاواید» با آوردن پنج شاهد از این کتاب موضوع را دنبال نموده‌است و سپس در کتاب بر خوان آرزو و در مقالات «خان‌آرزو و زبان‌شناسی تطبیقی و تاریخی» و «سنت تحقیقات واج‌شناسی در تاریخ زبان و ادب فارسی» نظریه توافق لسانین خان‌آرزو را تبیین و تشریح می‌نماید اما در هیچ‌کدام از این مقالات به چگونگی استفاده از این عناصر زبانی خان‌آرزو در آثار ادیبان و منتقدان پیرو او چون صهبایی به‌ویژه در شروح او چون، شرح سه‌نثر ظهوری توجهی نشده‌است.

علاوه بر این در مقاله «پیشینه نفوذ واژه‌های ایرانی در زبان‌های هندی» نوشته رؤیا سیفی، رحمان بختیاری و احمد محمودی اکمل که در مجله مطالعات شبه‌قاره و در دانشگاه سیستان و بلوچستان به چاپ رسیده است به پیشینه ارتباط بین زبان‌های ایرانی و هندی در ایران و هند که هر دو منشعب از زبان هندواروپایی است پرداخته و بعضی از اشتراکات و تأثیرگذاری‌های هر دو زبان را بر هم واکاوی کرده است. در مقاله حاضر کوشیده‌ایم با استناد به اشتراکات لفظی و نمونه‌های بدل‌البدل مذکور در رساله شرح سه‌نثر ظهوری، با ارائه چشم‌اندازی قاعده‌مند و علمی، دیدگاه خان‌آرزو را تبیین کنیم.

۳- اعتبار ادبی شرح سه‌نثر ظهوری در دوره صهبایی

یکی از مهم‌ترین شروح زبانی و بلاغی فارسی که در قرن نوزدهم میلادی در شبه‌قاره به نگارش درآمد، شرح سه‌نثر ظهوری، نوشته امام‌بخش صهبایی است. این شرح به لحاظ طرح مباحث زبان‌شناسی، بلاغی و ادبی دارای ویژگی‌هایی جدید و تأمل‌برانگیزی است که بررسی و تحلیل آن می‌تواند به مخاطب در شناخت مظاهر زبان‌شناسی و نقد ادبی تازه‌شکل‌گرفته یاری رساند. اغلب مخاطبان این شروح، مخصوصاً شرح صهبایی، دانشجویان و طالبان زبان فارسی در شبه‌قاره بودند؛ جایی که نثر فنی و مصنوع اعتبار و جذابیت ویژه‌ای داشت و نثر ظهوری ترشیزی بهترین نمونه نثر مصنوع محسوب می‌شد و این موجب گردید تا صهبایی به شرح آثار ظهوری بپردازد.

او با در نظر گرفتن فهم مخاطب زمانه خود با وسواسی فراوان به ریشه‌شناسی لغات و بررسی نکات دستوری و ادبی پرداخت و برداشت‌ها و تفسیرهای احتمالی مطالب را ارائه داد و مخاطب را در دریافت عمیق‌تر متن یاری کرد. صهبایی تمام نسخ سه‌نثر و شروح شارحین دیگر چون عبدالرزاق یمینی، فقیرالله قادری، غلام جیلانی رامپوری، عبدالرزاق بن محمد اسحاق الحسینی و نشور را دید و با پشتوانه نبوغ و خلاقیت خویش در عرصه شرح سه‌نثر ظهوری، گوی سبقت از همگان ربود. حافظه توانمند او استناد به اشعار قدما و شاعران معاصر و همچنین متون منثور متقدم و متأخر و ایراد دلایل و استدلال‌های ادبی، در این موفقیت او تأثیر چشم‌گیری داشت. سه‌نثر ظهوری جزء آثاری است که ساختار جمله‌های آن به رنگ-وبوی سبک فارسی هند آمیخته است و لغات و اصطلاحات محلی یا هندی راه‌یافته در آن با دقت علمی و موشکافی صهبایی، بسیار عالمانه شرح و تفسیر شده است. مطالعات عمیق و اطلاعات فراوان صهبایی در دانش‌های مختلف، به‌خصوص در حوزه زبان‌شناسی و نقد ادبی که

حوزه جدیدی در روزگار او بود، این اثر ظهوری را به اثری محبوب در میان مخاطبان عصر خویش تبدیل کرد و اقبال عمومی به آن، باعث تجدید چاپ‌های متعدد گشت. آثار منتقدان این دوره از نقد و داوری‌های ذوقی برکنار نمانده‌است و شرح سه‌نثر ظهوری نیز از نقص و لغزش در امان نیست. با وجود تازگی‌ها و باریک‌اندیشی‌های بسیار عالمانه صهبایی، نمی‌توان بعضی نقاط ضعف کار او را نادیده گرفت، مخصوصاً اطناب و اطالۀ بیش از حد کلام او در حوصله خواننده عصر ما نمی‌گنجد. علت اصلی این ضعف و نقص رایج و شایع در میان محققان شبه‌قاره جز اظهار فضل و انشاپردازی نیست.

۴- بررسی سطح آوایی (در بیان اختلاف لغات براساس اختلاف مصوت‌ها و صامت‌ها)

زمینه آواشناسی شرح سه‌نثر ظهوری در دو اصل مهم اختلاف لغات براساس اختلاف مصوت‌ها و صامت‌ها تقسیم‌بندی می‌شود.

در مورد ساخت آوایی زبان گفته‌اند: «به مجموع واج‌ها و روابط موجود میان آنها و نیز قاعده‌هایی که بر نحوه ترکیب آنها در ساخت واژه‌ها حاکم است، ساخت واجی یا ساخت آوایی زبان گفته می‌شود» (مشکوه‌الدینی، ۱۳۷۰: ۸۳). در این بخش، در کنار فرایندهای آوایی که صهبایی آنها را مطرح کرده، موضوع «واج‌شناسی» نیز بررسی شده‌است، هرچند اشتباهاتی هم دارد. یکی از فاحش‌ترین اشتباهات او را در بررسی کلمه «خرمی» می‌بینیم:

«خان آرزو در سراج‌اللغت مرکب از خور به معنی آفتاب و رم که مشتق از رمیدن است گفته پس خرم به معنی رمنده از خور و آنچه از خور برمد، تازه و شاداب باشد نه خنک پس تشدید به سبب ادغام بود و تخفیف به حذف یک 'را' چون بدتر و بتّر و از اینجا معلوم شد که به واو و بدون واو هر دو درست است اما این قدر هست که در اصل مفرد است بدون واو نوشتن واجب است و اگر مرکب است به واو» (صهبائی، ۱۹۰۶: ۱۲۱-۱۲۲).

دهخدا واژه «خرمی» را بسیط دانسته، و درباره آن می‌نویسد: «خ رُ رَا (حامص) شادمانی، شعف، سرور، خوشحالی».

این نشان می‌دهد که صهبایی با اینکه با زبان فارسی و اصول آن آشنایی داشته‌است اما گاه به دلیل اینکه زبان فارسی زبان مادری او نبود، در فهم واژگان یا ساختار دچار اشتباه می‌شد و این ضعف خود را چنین توصیف می‌کند:

«نقد زندگی باخته تلاش زبان دری که همه عمر از سواد هند پا بیرون نکشیده و نعمه مرغان پهلوی سرای فارس نشنیده، نه باده از خمخانه‌های شیراز خورده و نه توتیا از غبار کوجه‌های

صفاهان در چشم کرده، چگونه تواند بود که با افصح‌فصحای آن دیار هم‌نفس برآید و بر شیواترین آن دبستان زبان به بیغاره‌الکنی برگشاید» (صهبایی، ۱۹۷۸: ج اول، حصه اول، ۱۲۳).

با توجه به ظرفیت مقاله، مجال پرداختن به همه موارد نیست و به اهم مطالب که جنبه تازگی در زبان‌شناسی دوره صهبایی دارد، اکتفا خواهد شد.

۴-۱- ابدال و بدل‌البدل

در بررسی اختلاف لغات براساس اختلاف صامت‌ها از انواع ابدال می‌توان به بدل‌البدل اشاره کرد که در زبان‌شناسی آن دوره جدید بود، و ریشه آن در نحو عرب بود.

مؤلف کتاب دستورنویسی فارسی در شبه‌قاره، به نقل از عبدالصمد زنده طاهر ملتانی نویسنده کتاب اصول فارسی در مورد اهتمام ایرانیان به استفاده از قوانین صرف عرب چون بدل می‌نویسد: «بر اصحاب فطنت و ارباب خبرت مبرهن باد که ابدال حرف به لغت عرب موقوف بر علم صرف است که کافه پارسی‌خوانان را کافی و وافی است و در رسائل صرف مقننان کلان و مستفیدان مهان چندان مبالغه نموده که طایفه صرف‌دانان را کافی و وافی، بنابر آن عنان فرس‌تازی قلم به دست فراست به مضمار فارس صرف کرده که عامه فارسیان را شافی صافی» (صدرالدین، ۱۳۷۲: ۱۱۴).

«علمای نحوی مسلمان در زمینه نام‌گذاری حروف از منطقیان مسلمان و آنها به نوبه خود، از آثار منطقی یونانی فراگرفته‌اند و چون نحویان برای اصناف حروف در زبان عربی نام‌های خاصی وضع نکرده‌اند، اهل منطق باید به ناچار این اصطلاحات را از نحویان زبان یونانی اخذ کنند و به کار ببرند» (فارابی، ۱۹۶۸: ۴۲). از نخستین ترجمه‌ها که در اقتباس از دانش‌های یونانی به زبان عربی صورت گرفت، علم منطق بود و از آن ترجمه‌ها می‌توان به دو کتاب المنطق ابن مقفع و حدود المنطق ابن بهریز اشاره کرد. ابن مقفع اجزای کلام را بر هشت نوع تقسیم کرده‌است: اسماء، حروف، جوامع، قوارن، ابدال، لحوق، لواصق و غایات» (مجتبایی، ۱۳۹۸: ۱۰۷-۱۰۸). فارابی آن را به سه بخش؛ «الخوالف، الواسطه و الروابط» (فارابی، ۱۹۶۸: ۵۴-۵۶). اصطلاح الأبدال در ترجمه ابن مقفع، با الخوالف در ترجمه فارابی، که به یک معنا اشاره دارند، متناظرند. ابدال از موارد صرفی است که در حوزه آواشناسی اهمیت فراوانی دارد و زبان‌شناسان معاصر نیز بدان توجه کرده‌اند و برخی به بررسی مفصل آن پرداخته‌اند، مانند حق‌شناس

(۱۳۶۹: ۱۶-۱۷): «گاهی در زنجیره گفتار یک واحد زنجیری به واحد زنجیری دیگری مبدل می‌شود، بی‌آنکه بتوان برای آن در چارچوب فرایندهای دیگر توجیهی یافت».

خان آرزو در رساله مثمر، بدل را دو گونه تقسیم کرده: قسم اول اینکه یک بار آنکه بدل کنند؛ چون سپید و سفید؛ و دیگری آنکه بدل واژه‌ای را یک بار به واژه‌ای بدل گردد و آن مبدل شده به واژه‌ای دیگر بدل شود. این مورد اخیر را آرزو «بدل‌البدل» می‌نامد (نک. آرزوی اکبرآبادی، ۱۹۹۱: ۱۳۶). خان آرزو نمونه‌هایی می‌آورد: برای مورد اول کلمات انباز و هنباز، که اولی مبدل دومی است، اما برای بدل‌البدل مثالی ندهاده است، بلکه بیش از بیست مورد از مواردی که دیگران به‌عنوان بدل‌البدل ثبت کرده‌اند، نقد، و همه را رد کرده است. از نظر او هیچ موردی که گذشتگان در مورد بدل‌البدل آورده‌اند، صحیح نیست:

«برین قیاس است 'ترفنده' و 'ترونده' و 'ترگنده' به معنی مکر و فن و بیهوده که بدل‌البدل نیست، بلکه 'ترکنده' لغت علیحده به نظر می‌آید و می‌توان گفت که ترفنده مرکب است از تر به معنی تازه و فند به معنی مکر و تزویر و فن مخفف آن است. پس به معنی مکر تازه باشد و ترونده مبدل آن؛ برین تقدیر اصل و بدل ثابت می‌شود در اول و دوم نه در ترکنده، چه قریب مخرج در کاف و فا و واو نیست» (همان: ۱۴۶).

این سخن آرزو زمانی پذیرفتنی است که 'ترکنده' با کاف عربی باشد نه 'ترگنده' به کاف فارسی. در اینجا نیز به نظر می‌رسد که کلمه به‌صورت 'ترگنده' نوشته شده است. بنابراین نقد آرزو نمی‌تواند قابل قبول باشد چراکه در تاریخ تحول واج‌های زبان فارسی تبدیل 'گ' به 'و' و بالعکس ثبت شده و می‌توان گفت که 'ترگنده' بدل 'ترونده' است. از آنجاکه تبدیل 'و' و 'ف' به هم از مهم‌ترین تحولات این دو واج به شمار می‌رود، در اینجا هم بدل صحیح است و هم بدل‌البدل. اشتباه آرزو در اینجا است که 'گ' را به‌عنوان یکی از تحولات 'و' نمی‌پذیرد یا اینکه اصل آن را 'ک' می‌داند.

این نوع فرایند واجی در عربی هم نمونه‌های فراوان دارد. ابوالفتح در رساله هادی‌الشادی در مبحث حروف جاره آن را بررسی کرده، مثال: واللّه که یک بار به باللّه و بار دیگر به تالله بدل یافته است (رامپوری، ۱۹۱۹: ۲۰۰).

مؤلف کتاب دستور المپندی که به‌صورت نسخه خطی موجود است در مورد بدل گوید: «ابدال بر سه گونه است، بدل از حرف اصلی چون قال و باع که در اصل قول و بیع بوده و بدل از حرف زایده چون ضورب و بویع که 'واو' در ایشان بدل است از الفِ ضارب و بایع [که] آن

الف زاید است و بدل از بدل است، چون یُدعی و یُرُضی که الف ایشان بدل است از یا و یا بدل از الف و واو» (نصیری، بی‌تا: ۳۴).

به‌عنوان مثال در تحلیل ضُورِب باید گفته شود که بن ماضی آن ضَرَب است که دارای سه حرف اصلی است. برای تبدیل به ماضی باب مفاعله، الف زاید به آن اضافه می‌شود که ضَارِب می‌شود و مجهول آن به صورت ضَارِب درمی‌آید که ماقبل الف ضمه است و تبدیل به 'و' می‌شود و به صورت ضُورِب درمی‌آید، با توجه به این توضیح نظر نصیری در مورد بدل‌البدل مثال مذکور درست است.

صهبایی در کتاب شرح سه‌نثر ظهوری نمونه‌هایی از بدل‌البدل آورده‌است:

«متن: زرنگینیش گل در غازه‌جوئی ز سیرایش مل در تازه‌روئی

شرح: غازه به معنی آن سرخی است که زنان بر رو مالند و آن را گلگونه به هر دو کاف فارسی و گلگونه به اول کاف فارسی و ثالث غین معجمه و کلغچه و الغونه به الف ممدوده و غین معجمه و الغونه با واو به جای همزه نیز گویند. ظاهراً گلگونه به غین مبدل گلگونه و الغونه مرکب از ال به معنی سرخ و غونه همان مبدل گونه و دال مبدل آل که همزه آن را به واو بدل کرده‌اند» (صهبایی، ۱۹۰۶: ۹۲).

«گلگونه و بلغونه و ملغونه به میم و ولغونه چنانکه بعضی آورده‌اند و الغونه و گلاگونه. چنانکه جمال اینجو گفته و گالگونه به معنی سرخی که زنان بر رو مالند و غازه هم گویند، نیز از این باب نیست؛ چراکه اصلیت گالگونه من حیث القیاس معلوم می‌شود و تبدیل دیگران با هم ثابت نیست علی‌الیقین که کدام یکی مبدل است و کدام مبدل‌منه، در این صورت می‌تواند همه بدل یکی باشد» (آرزوی اکبرآبادی، ۱۹۹۱: ۱۵۰-۱۵۱).

در فرهنگ جهانگیری شکل‌های مختلف کلمه بدین قرار است: «گلاگونه، کلگونه، گلگونه، بلغونه، الغونه، آلگونه و ولغونه» (اینجوی شیرازی، ۱۳۵۱: ۱۵۹۰، ۱۶۵۸، ۱۶۶۲، ۱۶۷۱). در فرهنگ نفیسی نوشته ناظم‌الاطبا ذیل واژه شکل گلگونه و گلگونه و در برهان قاطع، جلد سوم، شکل گلگونه، گلاگونه و گلگونه آمده‌است. در تاریخ تحول واج‌های «g=گ» فارسی باستان در برخی واژه‌های فارسی نو به صورت «و» آمده‌است، نظیر «مرو» که در فارسی باستان به شکل margu بوده‌است. همچنین است واژه «مروارید» که در فارسی باستان به صورت margharites بود و در فارسی میانه به morvaret تبدیل گشت و در فارسی جدید نیز به morvarid بدل شد (هوبشمان، ۱۳۸۶: ۳۰۱). همچنین «گ» به «غ» بدل شود، مثل «گلوله/ غلوله، گلیواج/ غلیواج»

(آرزوی اکبرآبادی، ۱۹۹۱:۳۴۳). کامل‌ترین و دقیق‌ترین بیان برای تحول واژگانی گلگونه را می‌توان در کتاب نهج‌الادب دید:

«لهذا چنین گفتند و کاف فارسی را به غین معجمه بدل کرده‌اند برای فصاحت و الگوه و والگونه بالقصر سرخی که زنان بر روی مالند؛ کذا فی مؤید الفضلا والگونه و الگونه بالمد بر وزن بازگونه به همان معنی که آن را غازه نیز گویند که آل بر وزن زال به معنی سرخ است و بعض قید نیم رنگ» (رامپوری، ۱۹۱۹:۱۹۰). در بحث تبدیل کاف فارسی به الف چنین آمده: «الگونه، به فتح الف مقصوره مخفف الگونه بالمدست به معنی سرخی که زنان بر رو مالند نه مبدل گلگونه چه گلگونه به ضم اول است» (همان: ۱۸۸) همچنین در تبدیل کاف فارسی به بای عربی: «گلگونه و بلغونه به وزن و معنی گلگونه و آن غازه رخسار زنان است که روی را سرخ کنند. خاقانی گفته: مفریب دل به نقش جهان کان نه یار تست گلگونه چگونه کند پیر را جوان ... و می‌تواند که بلغونه مرکب باشد از بل به معنی بسیار و گونه که مبدل گونه است و به سبب افزایش خوبی رنگ بدان نامیده‌اند» (همان‌جا)، با این تفاسیر می‌توان گفت نظر صهبایی بر بدل‌البدل بودن آن صحیح است و خلاصه بیان رامپوری چنین است:

۱- کاف فارسی به الف: گلگونه به الگونه؛

۲- الف مقصوره مخفف آ: الگونه به الگونه پس نتیجه تبدیل: گلگونه ← الگونه ← الگونه صورت‌های دیگر تبدیل به دو صورت دیگر است:

۱- کاف فارسی به بای عربی هم تبدیل گردیده: گلگونه ← بلغونه

۲- همچنین صورت دیگر این کلمه، کاف فارسی به غین معجمه: والگونه ← والگونه

چون این کلمه به فارسی عنوان رنگ سرخی است که از رنگ لک^(۱) رخام (نوعی سنگ زرد و سرخ) به عمل می‌آورند که نقاشان و زنان در رنگ کوبه^(۲) استفاده می‌کنند و آن را به هندی کللال نامند و می‌توان جزء اشتراکات لفظی یا همان توافق‌لسانین هم در نظر گرفت. مثال دیگر از صهبایی:

«متن: آب تیغش؛ آتش خرمن زندگانی

شرح: در آب و آتش در این فقره باد که در فقره ثانی است، صنعت تضاد است که آن را طباق و مطابقه و تطبیق نیز گویند و آتش در اصل به کسره است به دلیل آتیش، به یای تحتانی خواه آتیش را اماله آن خوانند و خواه آتش را مخفف این دانند. و آدیش به دال مهمله و آدیش به دال معجمه نیز آمده و آنش نفخه» (صهبایی، ۱۹۰۶:۴۹).

در برهان قاطع، ذیل واژه آدیش آمده‌است: آدیش: به کسر ثالث و سکون تحتانی و شین نقطه‌دار آتش را گویند. نباید دانست که چون اکثر حروف فارسی به یکدیگر تبدیل می‌یابند بنابراین آتش را به دال ابجد بدل کرده، آدش گفته‌اند و اینکه به فتح تاء قرشت اشتها دارد، غلط مشهور است، چه این لغت در همه فرهنگها به کسر تاء قرشت آمده‌است و با دانش قافیه شده‌است و چون به کسر تا موضوع است، بنابراین بعد از دال یای حطی در آورده‌اند تا دلالت بر کسره تا بدل کند و آدیش خوانده شود و بعضی به کسر ذال نقطه‌دار آورده‌اند و این نیز غلط است، چه اگر دال اصلی می‌بود بنابر قاعده کلیه ایشان که هر دال که ماقبل آن الف و یا واو ساکن باشد، ذال معجم است درست بود و چون این دال اصلی نیست بلکه بدل از تاء قرشت است پس ذال نقطه‌دار نباشد. طبق مطالب مذکور نویسنده فرهنگ برهان قاطع کلمه آدیش را مستقل و متفاوت با آتیش و آدیش می‌داند اما ناظم‌الاطبا در فرهنگ نفیسی و دهخدا آن را صورت دیگری از آتش و آدش می‌دانند.

سیر تحول در واژه مذکور بدین شکل است: آتیش ← آدیش ← آدیش

حرف «ذال» به گمان آرزو در زبان فارسی وجود ندارد، چراکه تلفظ آن به گونه‌ای است که اهالی این مرز و بوم قادر به تلفظ صحیح آن نیستند. ظاهراً آنچه از تلفظ آنها ظاهر می‌شود، همان «زای معجمه» است:

«مؤلف گوید که ذال معجمه گمان دارم که در فارسی نباشد، چه تلفظ به مخرجی هست که هست در این بوم و مرز نیست، چنانکه محاورات ایران و توران حال گواه است و هیچ یک از مردم تلفظ «ذال» معجمه به مخرجی که عرب ادا کنند نمی‌تواند کرد و آنچه از تلفظ ایشان ظاهر می‌شود، زای معجمه است و شاید در اصل همان زای معجمه بود که نقطه نزدیک سر آن نوشته‌اند و به سبب اتصال آن دال فهمیده‌اند و چون هنگام تلفظ زای معجمه شنیدند، آن را ذال معجمه خیال کرده‌اند و این اگرچه به خلاف جمهور علما و اهل لغت و ارباب قافیه فارسی است، لیکن چه کنم که بر من چنین ثابت شده‌است» (آرزوی اکبرآبادی، ۱۹۹۱: ۲۸۹).

«ذ» را دستورنویسان فارسی ذال معجمه نامیده‌اند (در برابر دال مهمله). این واج‌گونه در فارسی یک سایشی پشت دندانی ضعیف است و در توزیع تکمیلی با دال بوده‌است (صادقی، ۱۳۷۹: ۱۲۶). مؤلف کتاب المعجم درباره ذال معجمه چنین اظهار نظر می‌کند:

«هر ذال کی ما قبل آن یکی از حروف مد و لین است چنانکه با دوشاد و سوز و شنود و دید و کلید یا یکی از حروف صحیح متحرک است، چنانکه نمذ و سبذ و دذ و آمد همه ذال معجمه‌اند و در زبان اهل غزنین و بلخ و ماوراءالنهر ذال معجمه نیست و جمله دالات مهمله در لفظ آرند» (شمس قیس، ۱۳۲۷: ۲۲۱).

همین گفته شمس قیس نشان می‌دهد که «واج‌گونه ذ در بعضی از مناطق قبل از قرن هفتم هجری شروع به از بین رفتن کرده‌است. از آنجاکه در نسخه‌های خطی تفسیر قرآن پاک در بعضی مواضع به جای ذال از دال مهمله استفاده شده‌است، صادقی معتقد است: «این تغییر در قرن پنجم از شرق ایران آغاز شده‌است. حدود قرن پنجم هجری در شرق ایران ذ فارسی به تدریج به د بدل شده تا آنجاکه در قرون هفتم و هشتم در فارسی معیار و در فارسی گفتاری بسیاری از مناطق دیگر اثری از تلفظ ذ باقی نمانده بوده‌است. بعضی از شعرا و عروض دانان برای آنکه شعرای جوان ذ را با د قافیه نکنند قاعده تلفظ ذ را تدوین کرده و بارها آن را گوشزد کرده‌اند. با این حال، با همه وزنی که سنت شعری ایران داشته و با همه کوششی که شعرا و عروضیان به کار بسته‌اند، این تلفظ به زبان برگشته‌است» (صادقی، ۱۳۷۹: ۴۷). البته شاید هنوز واج‌گونه ذ در بعضی از گونه‌های فارسی باقی مانده‌است. بنابراین هم می‌توان بدل را پذیرفت و هم بدل‌البدل، چنانکه نجم‌الغنی خان رامپوری این نمونه را جزء نمونه‌های بدل‌البدل می‌آورد (رامپوری، ۱۹۱۹: ۲۰۱).

در نمونه زیر صهبایی در توضیح کلمه در یوزه چنین بدل‌البدلی را نشان می‌دهد:

«در یوز، درویز، درویس، درویش»

«متن: اولی آنکه از آل اطهار و اصحاب اخیار خصوصاً از بهار ریاض ولایت علی مرتضی (کرم الله وجهه) که کلام معجز نظامش تحت کلام خالق و فوق کلام مخلوق است، در یوزه شاخ و برگ سخن نموده، نورس مراد از نهال ثنای دارای عادل چیند. شرح: ... در یوزه؛ مرکب است از در به معنی دروازه و یوز مشتق از یوزیدن به معنی جستن و طلب کردن و های هوز زائده، پس معنی ترکیبی آن جستن از درها و درویزه به تقدیم تحتانی بر زای معجمه قلب آن و درویش به معنی گدا در اصل در یوز به معنی اسم فاعل باشد و قلب آن درویز و شین معجمه بدل از زای معجمه چنان که شائع است یا درویس به سین مهمله قلب در یوش مبدل در یوز و شین معجمه بدل از سین مهمله، چه بوسیدن مبدل از یوزیدن هم آمده» (صهبایی، ۱۹۰۶: ۲۱۲).

مؤلف رساله مثمر نویسد:

«تحقیق در یوش است که مرکب است از در، به معنی معروف و یوش مبدل یوز که به معنی جوینده و تفحص‌کننده است، پس برین تقدیر در یوزه که درویزه قلب آن است، اصل باشد، کما سبق» (آرزوی اکبرآبادی، ۱۹۹۱: ۱۱۷).

سیر تحولی در واژه مذکور بدین شکل است:

دریوزه ← درویز ← درویس ← درویش (درویش).

دریوزه را در اغلب فرهنگ‌ها مقلوب دریوزه آورده‌اند و در ضمن تبدیل زای معجمه به سین

مهمله امر متداول است؛ مثل ایاز به ایاس، چنانکه عطار نیشابوری گوید:

«گر تو مرد طالبی و حق شناس / بندگی کردن بیاموز از ایاس» (عطار نیشابوری، ۱۳۸۳: ۳۷۴).

تبدیل «هرمز به هرمس و تنگز و تنگس» نمونه‌های دیگری از این نوع تحولات آوایی

هستند (رامپوری، ۱۹۱۹: ۱۵۱). تبدیل واج 'ز' به 'س' در زبان‌شناسی رایج است و تبدیل 'س' به 'ش'

از بدیهیات واج‌شناسان برای تبدیل 'س' به 'ش'، نمونه‌هایی در زبان عربی ذکر

کرده‌اند و این را صحیح می‌دانند، برای مثال «احتمس / احتمش، تنسمت / تنشمت» (بارتلمه،

۱۳۸۴: ۴۱). پس، آمدن درویس به جای درویش نظر صهبایی را در مورد بدل‌البدل تأیید می‌کند.

نمونه‌های دیگر صهبایی از بدل‌البدل:

کجاوه، کجابه، کزاوه و کزابه (صهبایی، ۱۹۰۶: ۱۴)؛ نهیب، نهیو، نهاب (همان: ۱۶۲)؛ ترجمان،

ترزبان، ترزفان (همان: ۲۱۴)، هرچند صهبایی احتمال می‌دهد که ترجمان یک کلمه واحد

باشد؛ پادزهر، فادزهر، پاوزهر و بادزهر (همان: ۲۰۵).

بعضی پژوهندگان ادبی امروز ممکن است چنین مسأله آوایی را جزء تغییرات بدل بدانند و

بدل‌البدل را نپذیرند، اما این در شبه‌قاره عنصر مهم زبان‌شناسی بوده‌است و زبان‌شناسان آن

سرزمین چون خان‌آرزو، صهبایی و بعدها نجم‌الغنی خان رامپوری به آن پرداخته‌اند.

۴-۲- توافقی‌لسانین (توافق‌الفاظ)؛ عامل پیوند زبان فارسی و سانسکریت

یکی از نظریه‌های مهمی که در آثار صهبایی وجود دارد نظریه «توافق‌الفاظ» یا

«توافقی‌لسانین» است. توافق‌لسانین یا توافق‌الفاظ به زبان ساده عبارت است از دو واژه از دو

زبان که معنای یکسان دارند. در برخی موارد الفاظ ممکن است ضمن اشتراک در معنا در

شکل و صورت اختلاف بسیار جزئی داشته باشند. پیش از صهبایی، سراج‌الدین علی‌خان‌آرزو

این بحث را در رساله مثمر مطرح کرده‌است. بزرگ‌ترین موفقیت آرزو در زبان‌شناسی کشف

پیوند فارسی و سانسکریت است. توافق‌لسانین با توجه به ارتباط بین دو زبان مختلف در حوزه

«زبان‌شناسی تطبیقی» بررسی می‌شود. از آنجاکه این بحث به اشتراک دو یا چند زبان

می‌پردازد و اختلاف و اشتراک معنایی و لغوی و آوایی یک لفظ را در دو یا چند زبان نشان

می‌دهد، در این قسمت بیان می‌شود.

خان‌آرزو در رساله «مثمر» نظریه «توافق‌الفاظ» یا «توافق‌لسانین» را مطرح کرده و گفته که در زبان فارسی «در این فن کتابی چنین تألیف و تدوین نیافته» است: «اشتراک یک لفظ در دو زبان یا زیاد، مثلاً فارسی و عربی و فارسی و هندی، یا فارسی و عربی و هندی چنانکه لفظ دول و دلو کما سبق» (آرزوی اکبرآبادی، ۱۹۹۱: ۱۷۵).

خان‌آرزو در مورد اشتراک‌الفاظ میان زبان هندی و فارسی و چگونگی میزان برخورداری خود از درک این نظریه زبانی در رساله‌ی «مثمر» می‌نویسد: «تا الیوم هیچکس به دریافت توافق زبان هندی و فارسی با آن همه کثرت اهل لغت چه فارسی و چه هندی و دیگر محققان این فن متحد نشده‌اند الا فقیر آرزو. و کسی که متبع و پیرو این عاجز باشد و این را اصل مفرد کرده و بنای تصحیح بعضی از الفاظ فارسیه برین گذاشته، چنانچه در کتب مصنفه خود مثل رشیدی و غیره که در هندوستان بوده‌اند و هیچ لحاظ نکرده‌اند که در این دو زبان توافق است» (آرزوی اکبرآبادی، ۱۹۹۱: ۱۷۵).

آرزو در تحقیق خویش در باب شباهت‌ها و تفاوت‌های آوایی و معنایی واژگان فارسی، عربی و سانسکریت و چگونگی اسلوب عربی‌سازی (تعریب)، سانسکریت/هندی‌سازی (تهنید) و فارسی‌سازی (تفریس) کلمات و پیوستگی و قرابت زبانی سانسکریت و فارسی کاملاً آگاه بود. آرزو اصطلاح توافق‌لسانین را در چراغ‌هدایت (۱۷۴۷م)، که فرهنگی شامل مفاهیم و عبارات فارسی و فارسی‌شده است، به کار برده. او در این فرهنگ، براساس شماری از کلمات زند و پازند یا اصطلاحاً هزوارش که در تعلیقه فرهنگ جهانگیری آمده، توافق‌لسانین پهلوی و عربی را بررسی می‌کرد، اما به این موضوع که در زبان پهلوی گاه لغاتی آرامی به‌صورت اندیشه‌نما (ideograms)^(۳) برای رسانیدن معادل‌های پهلوی آنها به کار می‌رفت، اشاره نمی‌کرد. شاید این مطلب حاکی از آشنانبودن او با این مفهوم بود.

جلال‌الدین سیوطی (۱۹۹۸، ج ۱: ۲۰۹-۲۱۱) فصل هجدهم کتاب المزهَر را به معرفه توافق‌اللغات اختصاص داده‌است و در آن نظریه کسانی چون ابوعبیده، ابن فارس صاحب فقه‌اللغه، امام فخرالدین رازی، ابن جنّی صاحب کتاب الخصائص و ثعالبی را در باب توافق‌الفاظ متذکر شده و نشان داده که توافق‌الفاظ یا توافق‌لسانین موضوعی است که دامنه آن به‌ویژه در زبان عربی، بسیار وسیع است. وی نقل می‌کند: هرآینه لفظی با لفظی از [لحاظ شکل] نزدیکی و برابری می‌کند و معنای آن دو لفظ نیز یکی است. یکی از آن زبان‌ها ممکن است عربی یا فارسی یا غیر آن باشد (همان: ۲۰۹).

خان‌آرزو صورت‌های زیر را به‌عنوان توافق در فارسی و هندی (سانسکریت) آورده‌است:

- ۱- در بعضی کلمات حروف اول با آخر تبدیل شده‌اند، همچون تشنه (فارسی)، تسنا (هندی)
- ۲- در بعضی کلمات فقط اختلاف حرکات یافت می‌شود.
- ۳- در بعضی کلمات مشترک اختلاف عموم و خصوص موجود است: سمن (فارسی) - گل (مخصوص)، سمن (هندی - مطلق گل).
- ۴- در بعضی کلمات مشترک اختلاف کیفیت حروف وجود دارد: پنج (فارسی)، پنچ (هندی)
- ۵- در بعضی کلمات مشترک حروف کم یا بیش‌اند: یک (فارسی)، ایک (هندی).

بعد از خان آرزو، سر ویلیام جونز متوجه خویشاوندی زبان فارسی با زبان‌های اروپایی شد. او را مؤسس زبان‌شناسی نوین نامیده‌اند. او به زبان‌های انگلیسی، یونانی، لاتینی، چینی، سانسکریت، عربی، فارسی، پرتغالی، اسپانیایی، ایتالیایی و ... تسلط داشت و این علاقه شدید او را به فراگیری زبان‌ها و کشف رابطه آنها نشان می‌دهد. او به دلیل علاقه به ادبیات و شاعران ایران به جونز ایرانی ملقب شده بود.

محمدحسین آزاد، از نویسندگان نام‌آور ادبیات اردو، با فارسی هم‌بستگی شدید داشت و به زبان‌شناسی فارسی علاقه‌مند بود و کتاب سخندان فارس را به زبان اردو نوشت. او تحت تأثیر خان آرزو بود و نظریه توافقی‌لسانین را در بخش اول کتابش مفصل‌تر از آرزو آورد ولی اصطلاح توافق را به کار نبرد. او فارسی و سانسکریت را در اصل یکسان می‌داند و برای اثبات آن دلایلی می‌آورد:

«- اشتراک اسمای خویشاوندان در هر دو زبان، همچون پدر: پتری / پور: پُتر / مادر: ماتری / دختر:

دهتری

- اسمای مشترک اعضای بدن در فارسی و سانسکریت: سر: شر / گلو: گل / چشم: چکشو / گردن: گریوا / ابرو: ابهرو (های مخلوط‌التلفظ)

- لوازم زندگی: آتش: هتاشن / شالی: شالی / دود: دهوان / شیر: کھشیر» (آزادکریمی، ۱۹۹۰: ۲۴).

هرچند چنین دیدگاه‌هایی در حوزه زبان‌شناسی به‌خصوص با محوریت آرای خان آرزو بسیار اهمیت دارد، نباید از نقدهای عالمانه منتقدان این دوره هم به‌آسانی گذشت. مؤلف کتاب نهج‌الادب گوید: «بدل‌البدل وقتی ثابت شود که اصلیت یکی ثابت شود و توافق‌لسانین دلیل بر اصالت یکی نمی‌شود چنانکه مسلک خان آرزو است و او را برین امثله جابه‌جا نظر است، اگرچه بعض جا حق با اوست لیکن کلامش وحی منزل نیست که هر دانشور همه را بپذیرد و خرده نگیرد» (رامپوری، ۱۹۱۹: ۲۰۲).

پیدایش چنین فضایی در حوزه‌های زبانی و نقد ادبی در منطقه شبه‌قاره موجب شد تا صهبایی نیز به‌ویژه در رساله شرح سه‌نثر ظهوری به‌طور کاربردی و با دقت بیشتر به این موضوع وارد شود. البته توافق‌لسانین برای او چندان جاافتاده نبود و او غیر از دو بار از این لفظ آن هم با عبارت‌های «اشتراک در لفظ» (صهبایی، ۱۹۰۶: ۲۲۲) و عبارت «تسمیه‌الشی باسم مادته (همان: ۱۴) استفاده نکرد، اما نمونه‌های متعددی را می‌توان از توافق‌لسانین در این اثر صهبایی بررسی کرد. دلایل این امر از نظر صهبایی به دلایل زیر است:

۳-۴- تعریب

مطابق اعتقاد صهبایی اختلاف حروف معجمه و مهمله و وجود دیگر اختلافات در حروف که منحصر به یک زبان است، به تفاوت‌های بنیادین در معانی واژگان منجر نمی‌گردد. در نگاه صهبایی ممکن است واژه‌ای با ابدال یا دیگر فرایندهای واجی از زبانی به زبان دیگر منتقل شود. او برای اثبات نظر خویش به نمونه‌هایی اشاره می‌کند که واژه طنبور یکی از آن‌هاست:

«متن: و زخم جگر عراقیانش به نمک طنبور ترکان در شکر خند

شرح: زخم جگر عبارت است از المی که به سبب شوق در دل و جگر حاصل شود و عراق به کسر، ملک معروف از عادات تا موصلی از روی طول و از قادیسیه تا حلوان از روی عرض. زیرا که بر کنار دجله فرات واقع شده و عراقین کوفه و بصره باشد کما فی منتخب و در کشف‌اللغات آورده که عراق دو است یکی عراق عرب و دوم عراق عجم و نیز نام پرده و سرود و نمک طنبور عبارت از اثری است که از نغمه طنبور حاصل شود و طنبور در اصل تایی فوقانی آتای نقطه‌دار است بر وزن زنبور، اهل عرب بالضم و به طای حطی معرب آن نموده‌اند و طنبار به کسر اول و الف به جای واو نیز آمده و در منتخب آورده که معرب است از ذم بره یعنی، ذنب بره، جهت شباهت آن به ذم بره و صاحب بهار عجم، طنبور به ضم بی‌ها و طنبوره به‌ها و طنبار به کسر معرب. تونبره به معنی کدو که لغت هندی است، نوشته و گفته که چون این ساز از کدو ساخته‌اند، به همان نام شهرت گرفته از عالم تسمیته‌الشیء به اسم مادته. مؤلف گوید: ظاهر همین است که اصل این لفظ هندی باشد لیکن غالب که مفرس آن تنبور به تاء بود به طا معرب تنبور و معرب همان هندی نیز شاید که باشد از قبیل اطریفل که معرب تری پهل است به معنی سه ثمر است» (همان: ۱۵).

صهبایی در توضیح کلمه طنبور به واژگانی اشاره می‌کند که در سه زبان هندی، فارسی و عربی به کار می‌رود و درعین حال از پرداختن به ریشه آنها غفلت نمی‌کند، مثلاً طنبور معرب تونبره است و فرهنگ‌نویسان آن را معرب ذم‌بره یا همان دم‌بره نوشته‌اند و این واژه در اصل

هندی و به معنای کدوست و به معنای کدوی تلخ شهرت یافته‌است. به نظر وی به نیمه کدو، دسته‌ای وصل نموده و از آن ساز مذکور را ساخته‌اند، بنابراین طنبور و طنبار معرب تونبره است و کلمه جداگانه‌ای نیست و آن را از مصادیق تسمیته‌الشی باسم ماده می‌داند. در ادامه او قسیس را معرب کشیش (همان: ۱۲۵) / واساتذہ را معرب اوستاد (همان: ۱۶۷) دانسته و می‌گوید: «واژه کشیش در زبان فارسی از واژه آرامی قشیشه به معنی پیر گرفته شده. واژگان قس و قسیس در عربی نیز برگرفته از همین قشیشه هستند» (محمدیان و دیگران، ۱۳۸۰: ۶۱۸).

۴-۴- اشتراک زبان فارسی و هندی

صهبایی در شرح سه‌نثر ظهوری برخی واژه‌هایی را که در زبان فارسی و هندی از حیث تلفظ همانند یا نزدیک به هم هستند توافق‌لسانین می‌داند. او در رساله شرح سه‌نثر هر جا بنا به اقتضای بحث مثال‌هایی می‌آورد با طبع نقاد خود به بررسی و ریشه‌شناسی آن می‌پردازد. وی اشتراکات را در موارد زیر می‌داند:

۴-۴-۱- اشتراک با ابدال‌های آوایی

گاه این اشتراک در تبدیل صامت‌ها به هم به وجود می‌آید. صهبایی به ابدال‌های مشترک در زبان فارسی و هندی که بسیار مهم است توجه کرده. او معتقد است نمونه این ابدال، تبدیل صامت «ط» به مصوت «تو» از زبان هندی به زبان فارسی است. صهبایی با استناد به منابع متعدد به شرح و اثبات آن می‌پردازد:

- نمونه این ابدال (ابدال صامت «ط» به «ت»، «ش» به «چ» و ابدال صامت «ج» به «گ»):

«متن: اگر کسی را در این افکار انکاری باشد به مطالعه رساله که در منصوبه شطرنج رقم زده، کلک اقدس گردیده، حقیقت حال معلوم کند.

شرح: منصوبه: تخیل و شمار بازی‌های شطرنج قبل از باختن و نام بازی هفتم نرد است از بازی‌های هفت‌گانه آن شطرنج. در تحقیق این لغت اختلاف است، بعضی گویند معرب سترنگ به سین مهمله و تایی فوقانی ساکن و رای مهمله و نون ساکن و کاف فارسی است به معنی بیروح‌الصنم که گیاهی است به شکل آدمی و چون اکثر مهره‌های آن به نام انسان باشد، مثل شاه و وزیر و رخ و پیاده، لهذا به مجاز بدین نام خوانده‌اند و بعضی گویند: معرب چترنگ است که لغت هندی است و چتر به فتح جیم فارسی و ضم تاء فوقانی به معنی عدد چهار است و انگ به معنی عضو که به مجاز بر رکن اطلاق کنند، پس معنی ترکیبی آن چیزی است که ارکان آن چهار بود و ارکان شطرنج نیز چهار است: فیل و اسب و رخ و پیاده. و بعضی گویند معرب صدرنگ است پس رنگ در اینجا به معنی مکر و حيله باشد والله اعلم بالصواب» (همان: ۲۵۸).

در نمونه مذکور، خلاصه‌ای از نظرات متفاوت فرهنگ‌نویسان درباره ریشه کلمه شطرنج، به‌خصوص نویسنده بهار عجم آمده‌است: ۱- ناظم‌الاطبا: مأخوذ از شترنگ فارسی که بازی معروف است. گویند در زمان انوشیروان این بازی را از هند به ایران آوردند و بزرگمهر در مقابل آن بازی نرد را اختراع نموده به هند فرستاد. ۲- منتهی‌الارب: بازی است معروف و به فارسی آوند خوانند و سین لغتی است در آن و آن مأخوذ است از شطاره یا از تسطیر.

۳- اقرب‌الموارد: به کسر شین نوعی بازی است و نباید بفتح شین آورد و به سین هم آمده‌است.

۴- در قاموس و مؤیدالفضلاء و مدارالافاضل، تألیف الله‌داد فیضی سرهندی و منتخب‌اللغات به کسر شین آمده و صاحب بهار عجم و دیگر اهل لغت نیز به کسر شین نوشته‌اند و به فتح ضعیف گفته‌اند، چراکه معرب است و وزن فعل، بالفتح در کلام عرب نیامده و صاحب بهار عجم نوشته که این معرب سترنگ است که لفظ فارسی است به معنی بیخی که به صورت آدمی باشد و لهذا آن را مردم‌گیا یا همان چیزی که صهبایی بیروح‌الصنمی خوانند نیز گویند چون اکثر مهره‌های این بازی به نام انسان است. به مجاز این بازی را نیز سترنگ گفته‌اند. ۵- صاحب بهار عجم نوشته که بعضی محققین چنین گفته اند که «معرب چترنگ است که لفظ هندی است مرکب از چتر که به معنی عدد چهار است و انگ که به معنی عضو است و به مجاز به معنی رکن استعمال یافته، لهذا چترانگ، فوجی را گویند که چهار رکن داشته باشد و این بازی نیز چهار رکن دارد، سوای شاه و فرزین که فیل و اسب و رخ و پیاده است. ۶- بعضی معرب شدرنج که مرادف رفترنج باشد. ۷- بعضی معرب صدرنگ گفته‌اند و رنگ به معنی حيله.

بدین ترتیب می‌بینیم در دیدگاه صهبایی بین کلمه چتر و چهار و شطرنج با چترنگ اشتراک معنا وجود دارد.

۴-۴-۲- اشتراک با اختلاف در کمی و زیادت در جوهر لفظ

در نظر وی افزایش یا کاهش واجی در واژگان مشترک میان دو زبان موجب تنافر نیست، بلکه نشان اشتراک است، نمونه در دو واژه تال با تهال:

«به پاکوبی اصول و دست‌زنی تال و تارک اندوه ملال پامال

«تال، نام دو ساز کوچک از برنج که خنیاگران هندوستان به هنگام خوانندگی آن را بر هم زند و به صدای آن اصول نگاه دارند و رقص کنند. این لفظ مفرس از تهال هندی است و حرف ها در آن نیم تلفظ است که در زبان فارسی نیست، از این جهت به تال مفروس گشته. لفظ مذکور را فقط شعرای فارسی که در هند بودند یا هند را دیدند استعمال کردند، درواقع لفظ هندی است. زنگ. طبق فلزی» (همان: ۵۸).

۴-۳- اشتراک با اختلاف در معنی

مطابق نظر صهبایی برخی از واژگان عینا در هر دو زبان وجود دارد، اما اندک اختلافی در معنای آنها دیده می‌شود که معمولاً این اختلاف را می‌توان ذیل یکی از روابط مذکور آورد، مثل طارم و تارم:

«متن: اما بعد، مزده شنیدن را به گفتن ثنای شهنشاه سخنور، نکته‌پرور، نغمه‌پرداز، ترانه‌ساز، عرش طارم، افلاک‌خیم، کیوان‌همم، برجیس‌شیم، مریخ‌حشم، خورشیدعلم، ناهیدنغم، عطاردقم، قمرخدم، خلیل‌نوال، یوسف‌جمال، داودالحان، سلیمان‌مکان، عدل‌افزا، ظلم‌کاه، ابراهیم عادلشاه خلد الله ملکه و سلطانه و افاض علی العالمین بره و احسانه.»

شرح: ... طارم به فتح را و ضم آن معرب تارم به تایی فوقانی است و آن خانه چوبین بود چون خرگاه و سراپرده و گنبد و بام خانه نیز و به معنی محجری نیز هست که از چوب ساخته به اطراف باغ گذارند تا از دخول مانع شود و نیز چوب هندی که از برای انگور و یاسمن و کدوی صحرائی کنند و آن را داربند و طارم انگور و تالار تاک و داراب هم گویند» (همان: ۲۸).

صهبایی در نمونه مذکور توافق‌لسانین یا اشتراک لفظ را در میان واژه طارم با واژگان داربند، طارم انگور، تالار تاک و داراب درست می‌داند.

وی در نمونه زیر معتقد است که در کلمه پرویز با وجود اشتراک در لفظ، از نظر معنایی در زبان پهلوی با معنای فارسی دری آن تفاوت وجود دارد:

«متن: و حبذا پرویز باربدترانه که به سرانگشت نغم‌های مسرت‌افزایش گوش محنت و غم می‌مالند.»

شرح: ... پرویز لقب پسر نوشیروان است و وجه ملقب بودن او به این لقب آن است که پرویز به لغت پهلوی به معنی ماهی است و چون او ماهی بسیار دوست داشت او را پرویز گفتند. این است آنچه در برهان قاطع نوشته و همین است آنچه صاحب جهانگیری از جامع تاریخ مجمع‌الانساب نقش کرده اما در ذهن فقیر صهبائی می‌رسد که او را خسروپرویز می‌گفتند نه تنها پرویز مثل بهرام که به سبب شکار گور بهرام گور می‌گفتندش. پس به کثرت استعمال تخفیف کرده بر پرویز کفایت نمودند و صاحب جهانگیری از صاحب کامل‌التواریخ معنی مظفر و از مصنف مفاتیح‌العلوم کلمه خسروپرویز را به معنی الملک‌العزیز نقل کرده و گفته که هرگاه خسرو ملک باشد پرویز به معنی عزیز خواهد بود و باز گفته که شیخ نظامی آورده که پرویز آلتی است که بدان شکر بیزند چنانچه از این بیت که نظم نموده مستفاد می‌شود:
از آن شد نام آن شهزاده پرویز که بودی در سخن گفتن شکرپویز» (همان: ۴۲).

در متن زیر، صهبایی معتقد است بین کلمه تلاش و لاشی اشتراک وجود دارد:

«متن: با وجود آنکه به تلاش امتیاز در موشگافی‌ها نهایت وقت به کار رفت

شرح: ... انتهی مؤلف گوید: شاید که به معنی معروف از اینجا مأخوذ باشد و آنچه به معنی

نیست و نابودشدن می‌آید آن لفظ عربی است که از لاشی ساخته‌اند و در تفاعل آورده بنا بر

تعلیل صرفیان، یای تحتانی از آخر دور کرده‌اند و متلاشی که اسم فاعل است، از آن به معنی

نیست و نابود است» (همان: ۱۷).

دهخدا در لغت‌نامه واژه تلاش را به معنی سعی و جست‌وجو از لغات ترکی می‌داند و تلاش

بر وزن شابه است که اگر بر آن وزن بخوانیم غلط است، اما از نظر شکل نگارشی بر آن وزن

بنویسیم اشکالی ندارد. بعضی چون صهبایی گمان برند که واژه تلاش عربی و از ریشه لاشی به

معنی هیچ است و لفظ متلاشی را از تلاش مأخوذ کنند. دهخدا گوید: «این همه محض غلط و

صحیح بجای متلاشی تلاش است، چراکه لفظ تلاش ترکی است» (دهخدا، ذیل تلاش).

۴-۴-۴- اشتراک در اصل وضع

صهبایی معتقد است که گاه واژه در هر دو زبان به یک معنا وضع گردیده و هیچ‌یک از دیگری

اخذ نشده‌است، مثلاً در «و زخم جگر عراقینش به نمک...» (همان: ۱۵) که در بالا به آن اشاره

شد، صهبایی اطریفل را دوایی می‌داند مرکب از سه دوا (آمله و هلیله و بلیله) که لفظ مذکور

مغرب از تری پهل هندی به معنی سه ثمر است، چه در هندی تری به معنی سه باشد و پهل به

معنی ثمر. در ضمن چون هند مستعمره انگلیس بود، نود درصد مردمان آنجا با زبان انگلیسی

آشنایی داشتند و چون هم مجبور بودند انگلیسی را بشنوند و هم به آن صحبت کنند لغات و

عبارت‌هایی را به کار می‌بردند که تحت تأثیر انگلیسی بود، مثل تری در تری پهل. یا در واژه بلبان

در «متن: و بلبان منقار بلبان به نوای او نغمه‌خیز» (همان: ۱۶). صهبایی آن را نام سازی می‌داند

که به اشتراک لب و دست می‌نوازند و به همین سبب آن را به هندی منه‌چنگ گویند. برخی آن

را به معنی آنگوزه دانند. واژه بالابان نام یکی از ذوات النفع هم با این کلمه اشتراک دارد. بعضی

نمونه‌ها در شرح سه‌نثر وجود دارد که کلمات عیناً - هم از جهت لفظ و هم از جهت معنا

آمده‌است: کلال (کاسه‌گر)، کپی (بوزنه) (همان: ۲۸۳).

با بررسی نمونه‌های فوق، می‌توان استنباط کرد که در توافق الفاظ، صهبایی برخلاف خان‌آرزو

در حد توان به ریشه‌شناسی واژگان پرداخته و علاوه بر تلفظ واژگان و معانی آنها با توجه به منابع

در دسترس خود به ریشه‌شناسی واژگان هم توجه کرده‌است.

۵- نتیجه‌گیری

مباحث زبان‌شناسی، نقد ادبی و سبک‌شناسی در منطقه شبه‌قاره بیشتر از غرب مباحث و با شور و شوق بالایی مطرح گردید. بعد از خان‌آرزو، صهبایی از شخصیت‌های تأثیرگذار در رشد زبان‌شناسی در شبه‌قاره بود که توانست با فضل و ذوق خود آثار ادبی را بررسی کند و با ابتکار بسیاری از عناصر زبانی را که شاید تا دوره او تنها در قالب نظریه باقی مانده بود، در آثار خود، به‌خصوص در شرح سه‌نثر ظهوری به‌کار ببندد. او در ریشه‌شناسی لغات، چه در نثر و چه در شعر، وسواس فراوانی داشت و گاه کلام او دچار اطناب می‌شد. در روزگار صهبایی، معیار و جواز کاربرد واژه یا تصویر استعمال آن در دیوان یا آثار منشور قدما بود. از وجوه امتیاز صهبایی، غیر از بهره‌گیری از اشعار شاعران، استناد به نمونه‌های منشور از آثار زمانه خود، چون عبدالواسع هانسوی، میرزا محمد جلال‌الدین طباطبایی زواری و حتی دیگر آثار منشور ظهوری ترشیزی است. او همانند خان‌آرزو و آزاد بلگرامی، بسیاری از کتب عربی، چون مطول، مختصر و انوارالبلاغه را خوانده بود که نمود این تأثیرپذیری را در شرح سه‌نثر می‌توان دید. او نیز همانند خان‌آرزو و محمدحسین آزاد باور داشت که زبان فارسی با زبان سانسکریت مشترکات فراوانی دارد و حتی می‌توان این اشتراکات لفظی را در بین زبان فارسی با زبان عربی و ترکی نیز یافت.

در حوزه واج‌شناسی، صهبایی به اختلاف لهجه‌ها و گونه‌های زبانی توجه کرده‌است؛ بدل‌البدل و توافق‌لسانین دو بحث زبان‌شناسی است که اگرچه خان‌آرزو در رساله مثمر به صورت مجزا به آن پرداخته، اما صهبایی در شرح سه‌نثر در توضیح واژگان به آن توجه ویژه‌ای کرده‌است، به‌گونه‌ای که تشابه و تجانس بین زبان‌های سانسکریت و فارسی، عربی و هندی را در قالب توافق‌لسانین و بدل‌البدل نشان داده و این عناصر متمایزکننده این شرح نسبت به دیگر شرح روزگار صهبایی است. بدین ترتیب به سؤال نخست این پژوهش پاسخ داده می‌شود. سه‌نثر ظهوری آمیخته‌ای از نثر و نظم است، صهبایی در بررسی زبان شعر بحث تغییرات آوایی واژگان و دخل و تصرف در حوزه لفظ و معنی را با آوردن شاهد شعری از متقدمان و شاعران معاصر توجیه می‌کند و آوردن لغات هندی را دلیلی بر تأثیرگذاری زبان بومی شبه‌قاره بر زبان ظهوری می‌داند. وی دخل و تصرف دستوری در زبان شعر را از دیگر توجهات صهبایی در این اثر می‌داند و این پاسخ سؤال دوم پژوهش است.

پی‌نوشت

۱. لک یا لکا که در فارسی آن را لاک می‌نامند، در فرهنگ‌های فارسی با تعاریف تقریباً مشابه آمده: در لغت‌نامه دهخدا آمده که لکا و لک رنگ سرخی است که نقاشان به کار می‌برند و اسم فارسی آن لک است. فرهنگ لاروس اصل این کلمه را فارسی دانسته (دهخدا، ذیل واژه). به نقاشی لاک، نقاشی روغنی نیز گفته می‌شود که شاید به علت وجود روغن در آن باشد یا این شیوه نمودی همانند نقاشی رنگ‌وروغن داشته‌است (پاکباز، ۱۳۸۸: ۵۹۰).

۲. مشکى را نیز گویند که در آن دوغ کنند و جنبانند تا روغن از آن برآید (دهخدا، ذیل کوبه).

۳. «در نگارش پهلوی شماری کلمات خالص سامی به کار می‌رود. اینها که مکررترین کلمات‌اند ضمیر، حروف اضافه، حروف تعریف، اعداد و افعال معین‌اند. این کلمات بیشتر آرامی، یعنی از ریشه سامی‌اند ... این عنصر سامی هزوارش یا واژه‌های اندیشه‌نگار خوانده می‌شوند. واژه‌های سامی فقط به شکل نماینده‌های کلمات فارسی که در زبان گفتاری استفاده می‌شد به کار می‌رفت، مثلاً وقتی نویسنده متنی واژه سامی لحما را می‌نوشت، نان که معادل ایرانی آن بود خوانده می‌شد» (مشکور، ۱۳۴۶: ۳۰۳).

منابع

آرزوی اکبرآبادی، س. ۱۹۹۱. مئمر، با مقدمه و تصحیح ریحانه خاتون، پیش لفظ از ابواللیث صدیقی، پاکستان.

آرلاتو، آ. ۱۳۷۳. درآمدی بر زبان‌شناسی تاریخی، ترجمه ی. مدرسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.

آزاد کریمی، م. ۱۹۲۲. نگارستان فارس، پریس لاهور.

ابن فارس. ۱۳۷۸. معجم مقاییس‌اللغه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

ابن منظور. ۱۴۱۴. لسان‌العرب، بیروت: دارصادر.

ارژنگ، غ. ۱۳۷۴. دستور زبان فارسی امروز، تهران: قطره.

اینجوی شیرازی، ج. ۱۳۵۱. فرهنگ جهانگیری، مشهد: دانشگاه مشهد.

باقری، م. ۱۳۸۰. واج‌شناسی تاریخی زبان فارسی، تهران: قطره.

باقری، م. ۱۳۹۶. مقدمات زیانشناسی، تهران: نشر قطره.

بارتلمه، ک. ۱۳۸۴. تاریخچه واج‌های ایرانی، ترجمه و. دومانیان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

برهان. ۱۳۳۴. برهان قاطع، به اهتمام م. معین، تهران: زوار.

پاکباز، ر. ۱۳۸۸. نقاشی ایرانی از دیرباز تا امروز، تهران: زرین‌وسیمین.

جوادی، س. ک. ۱۳۱۲. آغاز و ارتقاء دستورنویسی فارسی در شبه‌قاره پاکستان و هند، دانشگاه لاهور.

چندبهار، ت. ۱۳۸۰. بهار عجم، تصحیح ک. دزفولیان، تهران: طلایه.

- حق شناس، ع. ۱۳۶۹. *آوانشناسی (فونتیکی)*، تهران: آگاه.
- خانلری، پ. ۱۳۶۵. *تاریخ زبان فارسی*، تهران: نشر نو.
- دهخدا، ع. ۱۳۷۳. *لغت‌نامه*، زیر نظر م. معین و س.ج. شهیدی، تهران: دانشگاه.
- رامپوری، نجم‌الغنی خان صاحب. ۱۹۱۹. *نهج‌الادب*، لکهنو، نول کشور.
- رجایی، م. ۱۳۵۳. *معالم‌البلاغه در علم معانی و بیان و بدیع*، شیراز: دانشگاه پهلوی.
- رحیم‌پور، م. ۱۳۸۵. «زوااید‌الغنی»، *آیینة میراث*، ۴ (۳ و ۲): ۳۲۰-۳۳۱.
- رحیم‌پور، م. ۱۳۸۷. «دیدگاه‌های آواشناختی سراج‌الدین علیخان آرزو براساس رساله مثمر»، *کتاب ماه ادبیات*، (۱۲۹): ۱۲-۲۳.
- روبینز، آر.اچ. ۱۳۷۰. *تاریخ مختصر زبان شناسی*، ترجمه ع. حق شناس، تهران: نشر مرکز.
- ریحانه خاتون. ۱۳۸۲. «خان آرزو و نظریه توافقی لسانین»، *مجموعه مقالات نخستین همایش ملی ایران‌شناسی*، تهران: انتشارات بنیاد ایران‌شناسی، ج ۱: ۲۳۳-۳۰۹.
- سوسور، ف. ۱۳۹۶. *دوره زبان‌شناسی عمومی*، ترجمه ک. صفوی، تهران: هرمس.
- سیفی، ر و دیگران. ۱۳۹۲. «پیشینه نفوذ واژه‌های ایرانی در زبان‌های هندی»، *فصلنامه مطالعات شبه‌قاره*، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۵ (۱۶): ۷۱-۹۰.
- سیوطی. ۱۹۹۸م. *المزهر فی علوم اللغة و انواعها*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شفیعی کدکنی، م. ۱۳۸۵. *شاعری در هجوم منقدان*، تهران: سروش.
- شمس قیس. ۱۳۲۷. *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، به سعی و اهتمام ا. براون، بیروت: کاتولیکیه آباء یسوعیین.
- صادقی، ع. ۱۳۷۹. *نگاهی به گویش‌نامه‌های ایرانی (مجموعه نقدها و بررسی‌ها)*، تهران: نشر دانشگاهی.
- صادقی، ع. ۱۳۸۰. *مسائل تاریخی زبان فارسی (مجموعه مقالات)*، تهران: سخن.
- صدرالدین حاج‌سیدجوادی، س.ج. ۱۳۷۲. *دستورنویسی فارسی در شبه‌قاره*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- صهبایی دهلوی مولوی. ۱۹۰۶. *شرح سه نثر ظهوری*، لکهنو: مطبع نولکشور.
- صهبایی دهلوی مولوی. ۱۹۷۸. *کلیات صهبایی*، جلد اول، جمع‌آوری شده: منشی دین‌دیال، کانپور: مطبع نظامی.
- صهبایی دهلوی مولوی. ۱۸۸۰. *کلیات صهبایی*، جلد دوم، حصه اول و حصه دوم، لکهنو: مطبع نولکشور.
- عطار نیشابوری. ۱۳۸۳. *منطق‌الطیر*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات م. شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- عفیفی، ر. ۱۳۷۴. *اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی*، تهران: توس.
- فتوحی، م. ۱۳۸۵. *نقد خیال: نقد ادبی در سبک هندی*، تهران: سخن.
- قرآن کریم. ۱۳۷۸. *ترجمه الهی قمشبه‌ای*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قریب، ع و دیگران. ۱۳۷۳. *دستور زبان فارسی پنج استاد*، تهران: نشر جهان.

- فارابی. ۱۹۶۸. *الألفاظ المستعملة في المنطق*، به کوشش م. مهدی. بیروت: دارالمشرق.
- گارگش، ر. ۱۳۹۰. «دیدگاه‌های زبان‌شناختی مثمر خان آرزو»، ترجمه م. رحیم‌پور، مزدک‌نامه، یادبود چهارمین سال درگذشت مزدک کیانفر: ۶۶۱-۶۶۸.
- محمدیان، ب و دیگران. ۱۳۸۰. *دایرةالمعارف کتاب مقدس*، تهران: روز نو.
- مجتبایی، ف. ۱۳۹۸. *نحو هندی و نحو عربی (همانندیها در تعریفات، اصطلاحات و طرح قواعد)*، تهران: کارنامه.
- مشکوه‌الدینی، م. ۱۳۷۰. *ساخت آوایی زبان*، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- مشکور، م. ۱۳۴۶. *فرهنگ هزوارش‌های پهلوی*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- معین، م. ۱۳۶۹. *اسم مصدر، حاصل مصدر*، تهران: امیرکبیر.
- نصیری، ص. بی‌تا. *دستور المپندی*، نسخه خطی به کتابت اجوده‌یا پرشاد، اندازه ۱۲ سطر در صفحه، کتابخانه دانشگاه پنجاب هند.
- هاشمی، م. ۱۹۹۶م. *تحول نشر فارسی در شبه‌قاره در دوره تیموریان متأخر*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- هوبشمان، ه. ۱۳۸۶. *تحول آوایی زبان فارسی*، ترجمه ب. معینی سام، تهران: امیرکبیر.

روش استناد به این مقاله:

باقری، م؛ خاکپور، م. و مهدی‌پور، م. ۱۴۰۰. «بررسی و تحلیل برخی از دیدگاه‌های زبانی امام‌بخش صهبایی با تکیه بر شرح سه نشر ظهوری»، *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی*، ۲(۱۲): ۲۱۷-۲۴۱. DOI:10.22124/plid.2022.20659.1558

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

